

UC Berkeley

UC Berkeley Previously Published Works

Title

On Islamic shrines (תאמאקמ לע)

Permalink

<https://escholarship.org/uc/item/992362pq>

Author

Marom, Roy

Publication Date

2025-07-01

Peer reviewed

רועי מרום

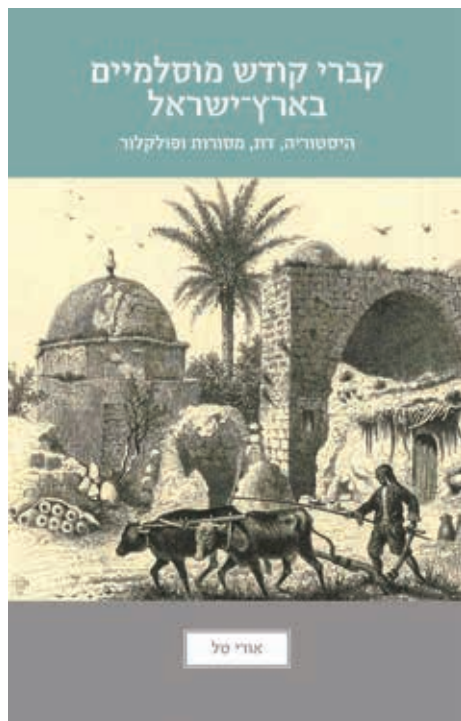
על מקאמאת

אורי טל, קברי קודש מוסלמיים בארץ-ישראל:
היסטוריה, דת, מסורות ופולקלור, ירושלים: יד יצחק
בן-צבי, תשפ"ג, 384 + [6] עמ'

מאות בשנים היו המקאמאת (ביחיד: מקאם) אתרי הקודש הנפוצים ביותר במרחב הארץ-ישראלי. המקאמאת, ששימשו לפולחן דתי, נבדלו זה מזה ביוקרתם, בחשיבותם, בגודלם, במערך השירותים שהעניקו לעולי הרגל ובגופים הכלכליים שהחזיקו בהם.¹ המקאמאת מרובי צורה – מרוגם אבנים ועץ בודד, עבור לחורשות, קברים ומבני כיפה כגון זה המיוחס לשיח' עבד אלנבי בתל אביב, וכלה במסגדים מפוארים ובמתחמים מפותחים ורבי חדרים כגון סידנא עלי שבהרצל'יה ונבי מוסא שעל דרך ירושלים-יריחו.² בקרב קהלים שונים יוחסו להם משמעויות רבות וסותרות, ובדומה למקובל בדתות פוליטיאסיטיות קדומות – קיום

1 מ"ע אלח'טיב, אלאוקאף אלאסלאמיה פי פלסטין פי אלעצר אלממלוקי 647-923ה', 1250-1517מ', דמשק A. Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: 2007 An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, Albany, NY 2002

2 A. Petersen, *Bones of Contention: Muslim Shrines in Palestine*, Singapore 2018

הפולחן היה מפותח בהם יותר מאשר המשמעות התיאולוגית, המיתית או האידיאולוגית שנקשרה בהם. לעיתים קרובות נהגו התושבים לסגוד באתר מסוים גם מבלי שידעו את שמו או זהותו של מי שלזכרו הוקדש המקום. בני המאה התשע עשרה היטיבו לעמוד על הרמיון שבין הפולחן במקאמאת לבין רברים קדומים יותר של פולחן לישויות רוחניות זוטרות או להתגלויות אלוהיות מקומיות (genius loci) המוכרים מן הדת הכנענית – בראי המקרא – ומן העולם הפוליטיאסיטי בתקופות

הקלסיות, ואשר שירתו את הצורך של המאמינים לתיווך אל האלוהי המורם והמופשט.³ עד שלהי המאה התשע עשרה היה פולחן המקאמאת עמוד תווך של הדת העממית בארץ,⁴ אך במהלך המאה העשרים דעכה מסורת פולחן המקאמאת באסלאם המקומי, בהשפעת ההשכלה, המודרניזציה וגישות אסלאמיות שמתבססות על קריאה אורתודוקסית ומחמירה של כתבי ההלכה המוסלמיים; גישות אלה דוחות את פולחן הקדושים כביטוי לחידוש דתי פסול (בדעה) וכפגיעה באחדות האל כמושא בלעדי לפולחן (שרכ).⁵ בהנהגתו של המופתי חאג' אמין אלחסיני הוכוונה העלייה לרגל לאתרי נבי צאלח, נבי מוסא ונבי רובין לכיוונים כלכליים, חברתיים ופוליטיים, ומוכנה הדתי המקורי עבר חילון חלקי.⁶ עקב תמורות דתיות אלה ועקב אילוצי פיתוח ופגיעתם של מלחמות וסכסוכים דתיים ולאומיים, חרבו מרבית המקאמאת שהיו בארץ.⁷

הספר שלפנינו הוא נדבך חשוב במסורת מחקרית מפוארת. בשנת 1927 פרסם האתנוגרף הפלסטיני תופיק כנעאן את ספרו 'קדושים

ומתחמים מקודשים מוחמדיים בפלשתינה', שהיה התיאור המקיף ביותר של תופעת פולחן הקודש העממי בקרב המוסלמים – בעיקר בירושלים ובסביבתה – בעודה תופעה חיה.⁸ בשנת 1951 יצא לאור הספר 'מצבות קודש בארץ ישראל', המבוסס על עבודת הדוקטור של זאב וילנאי, מגדולי חוקרי הארץ.⁹ בשנת 1993 הוציא לאור שוקרי עראף, אתנוגרף פלסטיני בן הכפר מעיליא שבגליל ומייסד תחום ידיעת הארץ בקרב ערביי ישראל, את האנציקלופדיה המונומנטלית שלו לציוני הקודש בארץ. עראף סקר בשיטתיות ובתמציתיות, הגם שלא בדיוק מוחלט, את אתרי הקודש בארץ לדתותיהם ובחן את זהות הדמויות שלהם הוקדשו.¹⁰ לצד כל אלה נכתבו עשרות מחקרים מקומיים שקצרה היריעה מלפרטם כאן.

בהקדמה לספר טל מסביר כי חיבורו נועד 'לאנשי אקדמיה, לחוקרי ארץ-ישראל, למורי דרך, למטיילים, לחובבי ידיעת הארץ ולכל המתעניינים' ב'קברי הקדושים המוסלמים בארץ-ישראל, או בשמם העממי – קברי שיח' (עמ' 7). הוא מקדים ומסייג את מחקרו בקביעה ש'אין לראות

3 ראו לדוגמה: W. Simpson, 'Transference of Sites', *Palestine Exploration Quarterly*, 11 (1879), pp. 18–32; P.J. Baldensperger, 'Peasant Folklore of Palestine', *ibid.*, 25 (1893), pp. 203–219; *idem*, 'Religion of the Fellahin of Palestine', *ibid.*, pp. 307–320; C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine during the Years 1873–1874*, London 1896; G.E. Merrill, 'The Hilltops of Palestine', *The Biblical World*, 10 (1897), pp. 333–341; L.B. Paton, 'Survivals of Primitive Religion in Modern Palestine', *The Annual of the American School of Oriental Research in Jerusalem*, 1 (1919), pp. 51–65

4 J. Grehan, *Twilight of the Saints: Everyday Religion in Ottoman Syria and Palestine*, Oxford 2014

5 S. Haj, 'Reordering Islamic Orthodoxy: Muhammad Ibn 'Abdul Wahhab', *The Muslim World*, 92 (2002), p. 333

6 מ' יזבק, 'הויארה (עלייה לרגל) לנבי רובין: היבטים

היסטוריים וחברתיים', המזרח החדש, נג (תשע"ד), עמ' 199–178; A. Halabi, 'The Transformation of the Prophet Moses Festival in Late Ottoman Jerusalem (1850–1917): From Traditional Pilgrimage to Civil Ritual', *Journal of Ritual Studies*, 32, 2 (2018), pp. 1–15; D. Barghouti, 'Reviving al-Nabi Musa: Performance, Politics, and Indigenous Sufi Culture in Palestine', *New Theatre Quarterly*, 38 (2022), pp. 48–59

7 פטרסן (לעיל, הערה 2); R. Kletter, *Just Past? The Making of Israeli Archaeology*, London & Oakville 2006

8 T. Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, Luzak 1927

9 ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל: תיאור הקברים הקדושים בלוויית ציורים ותמונות, ירושלים תשי"א.

10 ש' עראף, טבקאת אלנביאא ואלאוליאא אלצאלחין פי אלארד אלמקדסה, תרשיחא 1993.

את קורפוס המחקר ואת התיחום הגיאוגרפי שלו ומתאר את סדר הצגת הפרטים בכל ערך. לאחר מכן הוא מבאר שורת מושגים הקשורים להגדרת קברים קדושים (עמ' 19–22). החלק השני של הספר, 'אפיונם של קברי הקודש והפולחן בהם', הוא סקירה מועילה של תופעת פולחן הקדושים מבחינה היסטורית, ספרותית ודתית (עמ' 27–46). חלקו השלישי של הספר, שהוא לב החיבור, מוקדש לסקירה של 338 קברי קודש בחלוקה לחבלי ארץ: צפון הארץ (הגליל, הכרמל והעמקים, עמ' 47–100), מרכז הארץ (השומרון, השרון ומישור החוף, עמ' 101–217) ודרום הארץ (יהודה, השפלה והנגב, עמ' 218–321). כל ערך כולל את שמו של המקום בערבית ובתעתיק עברי, את נקודת הציון (נ"צ) שלו, תיאור מיקומו הגיאוגרפי, תיאור הדמות שלה הוקדש, מסורות ואגדות הקשורות בדמות ובאתר ומידע משלים מתוך מסורות לא מוסלמיות. הערכים מסודרים בצורה שרירותית, לפי חלוקת הארץ למשבצות של 10×10 ק"מ בידוי מחלקת המיפוי של המנדט הבריטי, וכך נוצרו פרקים נעדרי היגיון מרחבי מסדר מנקודת המבט המקומית.¹² שיטה זו, המבוססת על סדרת מפות בקנה מידה 1:20,000 שכבר אינה בשימוש, מקשה את הקריאה ואת הבנת הזיקה הגיאוגרפית בין אתרי הקודש והמרחב המקיף אותם.

סידור ערכי הספר בצורה שרירותית גם גורם לאובדן התמונה השלמה בפרשיות חשובות הקשורות בקברי הקודש המוסלמיים ובדמויות שלהן הם מיוחסים. דוגמה אחת לכך היא פיצול פרשת השושלת הצופית של החוסינים, מצאצאי השיח' בדר אלדין, בין הערכים העוסקים

בעבודה זו עבודת מחקר אקדמית, שכן חסרים בה מרכיבים עיקריים הדרושים לעבודה מעין זו, כמו מחקר השוואתי, ניתוח של תהליכים והתייחסות למדעי העזר – גיאוגרפיה יישובית, ארכיאולוגיה ואדריכלות' (עמ' 8). התמקדות המחבר בממד ההיסטורי והדתי-הפולקלורי של המקאמאת וסיפורי הקדושים באה על חשבון בחינת המקאמאת בהקשרם האדריכלי-האומנותי.¹¹ אומנם היבטים אלה כבר נדונו במחקר, אך ההימנעות הגורפת מעיסוק בהם פוגמת בשלמות הדיון ובגיבוש התמונה הכוללת של המקום כמבנה פיזי במרחב וכןקודה אינטגרלית במרקם חברתי, כלכלי ודתי דינמי, שמשנתנה מתקופה לתקופה.

המחבר זכה לליווי צמוד של שורת חוקרים מובילים ועמיתים רבים וטובים קראו את כתב-היד והעירו עליו את הערותיהם (עמ' 10–11). בעבודתו זו הביא טל לידי ביטוי את הידע הרב שצבר בעבודתו הקודמת על תיאורי הארץ במקורות מוסלמיים מימי הביניים.¹² על סמך בקיאות לשונית מופלגת ומתוך שקידה רבה עלה בידו לשלב את מיטב הספרות הערבית, העברית והלועזית, כולל 'ספרות כפרים' נדירה (חיבורים אתנוגרפיים על תולדות יישובים ערביים), ולהנגיש את המידע האתנוגרפי וההיסטורי לקורא העברי בשפה פשוטה, ברורה ומדויקת ובלוויית אפראט מקורות מפורט. זוהי מעלתו העיקרית של החיבור הנוכחי, והיא מקנה לו חשיבות יתרה עבור חוקרים ומתעניינים שאינם מסוגלים לקרוא את המקורות הערביים בשפת המקור.

הספר מחולק לשלושה חלקים. בחלק הראשון, 'פתח דבר', שוטח המחבר את המתודולוגיה שלו,

12 א' טל, ארץ-ישראל במקורות ערביים מימי הביניים 1517–634: אסופת תרגומים, ירושלים תשע"ד.

13 השור: D. Gavish, *The Survey of Palestine Under the British Mandate, 1920–1948*, London and New York 2005, p. 87

11 A. Petersen, *A Gazetteer of Buildings in Muslim Palestine*, Oxford 2001; H. Taragan, 'The Tomb of Sayyidnā 'Alī in Arṣūf: The Story of a Holy Place', *Journal of the Royal Asiatic Society*, 14, 2 (2004), pp. 83–102

ספר עבריים עקב הריסתה.¹⁹ בדומה לכך לא מוצדקת בעיני ההחלטה שלא לכלול אף אחד מהציונים בעיר העתיקה בירושלים, שלהם חשיבות היסטורית ודתית רבה, בנימוק ש'מידת קדושתם ומרכזיותם כמוקד לביקור מאמינים ולקיום פולחן היא שולית לחלוטין' (עמ' 13). קביעה זו אינה נכונה, שכן במקרים רבים צאצאי האישים הקבורים בקברים אלה או חסידים מאותה טריקה (מסדר) צופית מבקרים בהם בהתמדה.²⁰ יתר על כן, טוב היה עושה המחבר אילו תיעד והנכיח בספרו דווקא מונומנטים שנעלמו זה מקרוב או שנמצאים בסכנת חורבן מידי, וחשוב מכך, אילו היה מפנה אליהם את תשומת הלב וקורא לפעול לשיקומם ולשימורם כחלק אינטגרלי מהנוף התרבותי העשיר ומרובה הפנים של הארץ.²¹

השימוש שעשה המחבר בספרות מחקר גיאוגרפית-היסטורית מאפשר לו לעמוד נכונה על הזיקה בין קברי קודש לאתרי התיישבות קדומים שננטשו. אתרי התיישבות קדומים הכילו לרוב מקאמא, ואלו שרדו לעיתים קרובות גם לאחר נטישת היישוב. כבוא העת יכלו אתרים אלו לשמש כגרעינים להתיישבות מחודשת. הדוגמאות לכך לאורך הספר רבות, ואסתפק באזכור כמה מהן משפלת יהודה: אבו מיזר בעין

בסולטאן בדר אלדין, אלשיח' מרזוק וקברי הבדרים בשרפאת (עמ' 262-265, 270-271).¹⁴ החוסנים הבדרים היו שיח'ים שפעלו בסביבות נחל שורק בתקופה הממלוכית, ומקרבם יצאה משפחת אלחוסני הירושלמית.¹⁵ הפיצול מקשה להבין את ההיגיון ההיסטורי שבהקמת המקאמא ובפזורה המרחבי, והדיון בערכים השונים אינו מעמיד את התמונה בכללותה. דוגמה אחרת לכך היא קורות בית אבו אלעון, המתפרסים על המרחב שבין סניריא, ג'לג'וליה, סידנא עלי ורמלה.¹⁶ מוחמד אבו אלעון היה נכבד וחכם הלכה מוסלמי מעזה בן המאה החמש עשרה והוא הקים את המסגד הנושא את שמו בג'לג'וליה ושיפץ את מסגד סידנא עלי בהרצליה.¹⁷ בספר חסרה מפת מיקום, אך המפתח המפורט בסופו מקל על המבקשים לאתר ערכים מסוימים.

נקודת חולשה מרכזית של החיבור לטעמי נעוצה בקריטריונים לבחירת האתרים שנכללו בו. הספר נכתב מתוך ראייה עכשווית, ונכללו בו רק אתרים ששרדו בתהפוכות המאה העשרים – ובראשן מלחמת 1948 – ושהשתמרו עד ימינו.¹⁸ ההחלטה שלא לכלול 'אתרים שאינם קיימים כיום בשטח, גם אם יש בנמצא מידע בעל ערך עליהם' (עמ' 18) כמוה לדעתי כהחלטה לפסוח על גימנסיה 'הרצליה' בתל אביב בספר על בתי

19 הערה 7; פטרסן (לעיל, הערה 2).
20 ש' חפץ וח' נובנשטרן, למה הרסו את גימנסיה הרצליה: היבטים בשימור מבנים היסטוריים, תל אביב 1996.
21 G. Procházka-Eisl & S. Procházka, 'Muslim Sanctuaries in and around Jerusalem Revisited', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 95 (2005), pp. 163-194.
22 ר' ח'מאסי, 'חסמים בפני שיקום המורשת הערבית הבנויה בישראל', שיקום ארכיטקטורה מסורתית ים תיכונית: כנס דיר חנא, אתר 'מינהל שימור': https://www.iaa-conservation.org.il/article_item_heb.asp?subject_id=37&id=93; אוזחור ב' 21 באפריל 2024.

14 מהספר נפקד מקאם אלשיח' בדר, שעל המתחם המקודש שלו והשכונה שסביבה הוקמה קריית הלאום.
15 א' פפה, אצולת הארץ: משפחת אל-חוסייני: ביוגרפיה פוליטית, ירושלים תשס"ג.
16 ג'לג'וליה, עמ' 147; רמלה, עמ' 199-200 ואזכורים משלימים בערך עיסא אלסנירי, עמ' 149, ובדיון בסידנא עלי שבהרצליה, עמ' 142.
17 A. Petersen, 'Jaluliya: A Village on the Cairo-Damascus Road', *Levant*, 29.1 (1997), 95-114.
18 טרגן (לעיל, הערה 11).
19 לאתרים ששרדו במלחמת תש"ח אך נהרסו בהמשך ראו: ל"א מאיר ואחרים, בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל, ירושלים תש"י; קלטור (לעיל,

בשנת 1870 לפרדיסיא (כיום שכונה בטייבה, עמ' 123).²³ יש גם אי אלו אי דיוקים בתעתיק (כמו אלשיח' משארף במקום משרף ב'ר' דגושה, במשמעות: מכובד, נערץ, עמ' 124).

לסיכום, מדובר בעבודה גדולה בהיקפה ובמיצוי המידע שבה. לפנינו מחקר מצוין שמגבלותיו בטלות בשישים למול יתרונותיו לקוראים, והוא ספר עיון, מדריך כיס ומקור ייחוס חיוני ורב ערך לכל המתעניינים בתולדות הארץ והפולחנים שהתקיימו בה לאורך הדורות.

שמס (עמ' 260), נבי חידר בח'רבת אום ג'וני (עמ' 262), אלשיח' אחמד אלחובאני בח'רבת חובין (עמ' 265), אלשיח' אחמד אלסאחורי בבית סאחור אלואד (ערב אלסואחרה, עמ' 272).

עיון בספר מעלה לעיתים אי דיוקים. למשל שיח' מוחמד אלחלו בשכונת נחליאל שבצפון חדרה היה שיח' שבט ערב אלפקראא' ולא ערב אלנפיעאת (עמ' 108-109).²² דוגמה אחרת נוגעת למשפחת אלדסוקי, שהיא משפחה עתיקה באזור הנזכרת עוד במאה השמונה עשרה ולא היגרה

Transjordanien, Sinai, Hedjāz, II, Leipzig 1943, pp. 49-50

²³ ח' אלברקאוי, טולכרם מדינה להא תאריח', טול כרם 1994, עמ' 25, 40, 70-71.

²² ט' אשכנזי, הברוים בארץ ישראל, ירושלים תש"ס, עמ' 275-276 (זו הדפסה חוזרת של: הנ"ל, אהלי קדר: למן הירקון עד הכרמל, ירושלים תרצ"ב); M. Oppenheim, *Die Beduinenstämme in Palästina*,